

ENGELLİ ÇOCUĞA SAHİP ANNELERE YÖNELİK MANEVİ DESTEK İLE GÜÇLENDİRME UYGULAMASI

EMPOWERMENT IMPLEMENTATION WITH MENTAL SUPPORT FOR MOTHER WITH HANDICAPPED CHILDEN

Elif KARA*

Öz

Engelli çocuk aileleri yaşamları boyunca birçok zorlukla karşılaşmaktadırlar. Bu nedenle ailelerin maddi-manevi çeşitli destek ihtiyaçları tespit edilip karşılanmaya çalışılmaktadır. Ailelerin sağlık hizmetleri, maddi yardım gibi gereksinimlerin karşılanmasının yanı sıra yaşadıkları stresle başa çıkmaları için psikolojik destek programları uygulanmaktadır. Manevi danışmanlık travmatik yaşam olayları karşısında dini açıklamaları da içeren destekleme yöntemidir. Ailenin desteğinde çeşitlilik ve kültürel yaklaşım öneren birçok çalışma vardır. Ülkemizde hastane ve hâpishanelerde manevi destek uygulanmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde "engelli koordinatörleri" engelli bireylere ve ailelerine yönelik manevi destek gündemdedir.

Bu çalışmada dini danışmanlık, manevi destek uygulamaları incelenerek İslam dini çerçevesinde örnek bir uygulama denenmiştir. Çalışma Özel Eğitim dersi için rehabilitasyon merkezleri ziyaretleri esnasında tanışılan 5 gönüllü anne ile, "günah işlemiş olma, suçluluk ve hayata değer verme, imtihan ve sabır, rıza ve tevekkül" konularını da içeren 6 oturum yapılmıştır. Bu uygulamada zihindeki olumsuz dini düşünceleri ve algıları alternatif olumlu düşünce ile değiştirmek, ailelerin kendi inançlarını kaynak olarak kullanıp onları manevi açıdan güçlendirmek amaçlanmıştır.

Aileler bu küçük uygulamadan olumlu düşüncelerle ayrılmışlardır. Bu tür çalışmaların devamlı olarak düzenlenmesi, çeşitli sosyal aktivitelerle desteklenmesi önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Manevi Destek, Engelli Çocuk, Anne, Güçlendirme, Suçluluk, Rıza, Tevekkül.

Abstract

Families with disabled children have many difficulties in their lives. Thus, various financial and spiritual support needs of the families are determined and tried to be met. Psychological support programs are being implemented to help families cope with the stress they are experiencing as well as meeting their needs such as health services and financial assistance. Spiritual counseling is a method of support that also involves religious explanations against traumatic events in life. There are many studies suggesting diversity and cultural approach in the support for family. In our country, spiritual support is given at hospitals and prisons. "Disabled coordinators" within the Presidency of Religious Affairs are on the agenda for spiritual support for disabled people and their families.

In this study, a sample application on the Islamic religious framework was tried through examination of religious counseling. Study was undertaken with six sessions with 5 volunteer mothers met during the visits to rehabilitation centers for special education, involving topics such as "being guilty and giving value to life", "examen and patience", "consent and submission". In this practice, it was aimed to change the negative religious thoughts and perceptions in mind with alternative positive thinking, through using their beliefs as a source and empower them spiritually.

The families left this minor practice leaving positive thoughts behind. It is suggested that such studies should be organized regularly and supported by various social activities.

Keywords: Spiritual Support, Disabled Child, Mother, Empowerment, Guilt, Consent, Trusting.

"yara ışığın içeriye girdiği yerdir"

Hz. Mevlânâ

1. GİRİŞ

Çocuk sahibi olmak ve yetiştirmek anne baba adayları için yaşamdan doyum elde edilecek güzel bir beklentidir. Aileler evlat sahibi olmak istedikleri kadar, çocuklarının mutlu bir hayat sürmesini dilerler. Sağlıklı doğmayan engelli bir bebek yoğun strese neden olan birçok maddi ve manevi sorunu beraberinde getirir. Çocuklarının sağlık durumu, ne tür bir bakımın gerekeceği, ilerde neler olacağı, aile içi iletişimde pürüzler yaşanması, umutsuzluk gibi birçok problem ailelerin karşısına çıkmaktadır (Akkök ve ark., 1992, s.10; Bilal ve Dağ, 2005, s.57; Uğuz ve ark., 2004, s.44).

Bununla birlikte teşhisin duygusal etkilerini reddetme, çocuğun yetenekleri ile ilgili bilişsel çarpıtmalar, zihinsel karışıklık ve düzensizlik, şaşırılmış, yolunu kaybetmiş hissetme (Barnett ve Kaplan-Estrin, 2003, s.184-200; Patton, 2004, s.173-174), izolasyon, suçluluk ve utanç hissi (Uğuz ve ark, 2004, s.43;

*Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Psikolojik Rehberlik ve Danışma Anabilim Dalı.

Patton, 2004, s.173-174), çocuğun gelişiminin sağlıklı seyretmemesi nedeniyle geleceğiyle ilgili duyulan endişelerin hiçbir şekilde giderilmediği, çocuğun özrünün derecesi arttıkça stresin de arttığı ortaya konulmuştur. Tüm bu yorucu süreçlerde anne babalar tamamen tükenmiş hissedebilmektedir ((Menolascino, 1968, s.589; Akkök ve ark., 1992, s.8-12; Kaner, 2004, s.29; Özer, 2005, s.42; Doğru ve Arslan, 2008, s.543-553; Keskin ve ark., s.31-32; Özbesler, 2008, s.25-38). Ayrıca toplum bilinçli değilse çocuğa yönelik rahatsız edici bakış ve tutumlardan dolayı aile rahatsız olmakta, sosyal çevrenin onlara acıması, dışlaması gibi durumlarla karşılaşabilmektedir (Oelwein, 1995, s. 6; Aslan ve Şeker, 2011, s.469).

Tüm bu olumsuz deneyimler zaten var olan umutsuzluk duygularını artırarak (Kuloğlu-Aksaz, 2001, s.130) geleceğe yönelik iyimser bakışları azaltabilmektedir. Ailelerin bu durumlarla nasıl mücadele ettiği, başa çıktığı birçok araştırmancının konusu olmuştur.

1.1. Başa Çıkma ve Destek İhtiyacı

Yaşanan travmatik olaylar karşısında verdiğimiz tepkiler başa çıkma yöntemimizi ortaya koymaktadır. Çözumsuz kalmak, boşvermek, inkar etmek olumsuz başa çıkma yöntemleridir. Olumlu başa çıkma ise çözüm aramak ve uygulamak, iyi hissetmeye çalışmakla gerçekleşir. Folkman ve Lazarus problem odaklı başa çıkmayı soruna yol açan durumun aktif olarak değiştirilmesi (örn.hasta birinin hastaneye gitmesi) olarak tanımlamışlardır. Duygu odaklı başa çıkma ise sorunun değiştirilemez, çözüm bulunamaz olduğu durumlarda (örn.çocuğa konulan teşhisin değişmeyeceği) önerilen, duygusal yıkımla mücadele etmeyi içeren yöntemlerdir (Folkman ve Lazarus, 1980, akt. Zaumseil ve ark., 2013, s.239; Kandell ve Merrick, 2007, s.1804).

Engelli çocuk ailelerinin sorunlarla nasıl mücadele ettiklerini araştıran çalışmalarda; olumsuz başa çıkma yönünde davrandıkları, engelli çocuk annelerinin inkar, davranışsal ve zihinsel olarak boş verme gibi işlevsel olmayan tutumları kullandıkları, toplumsal ilişkilerden kaçınma, geri çekilme gibi sağlıklı olmayan savunma mekanizmaları geliştirdikleri tespit edilmiştir (Durukan ve ark., 2008, s.220-222; Şengül ve Baykan, 2013, s.37). Annelerin çocuğa bakan kişiler olarak daha fazla zorlandıklarını ortaya koyan çalışmalarda annelerin özellikle depresyon, somatizasyon, öfke/düşmanlık, paranoid düşünce ve psikotizm yönünden psikolojik belirti gösterdikleri belirlenmiştir. Ailelerin bu olumsuz süreçlerde psikolojik ve sosyal desteklere ihtiyaçları vardır (Yıldırım ve ark., 2012, s.207; Şentürk ve ark., 2013, s. 46-47; Kaytez ve ark., 2015, s.208-209).

Ailelerin duygusal süreçleri ve gereksinimleri göstermektedir ki, çocuklarının durumunu öğrendikleri ilk andan itibaren yaşam boyu çeşitli destek türlerine ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyaçlar; çocuğun engeli hakkında bilgi edinme ve gelişimiyle ilgili durum ve gereksinimlerini öğrenerek geleceği planlama, kendi tutum ve duyguları ile ilgili danışmanlık alma olarak tespit edilmiştir (Moses, 1987; Akkök, 1997, s.16; Kuloğlu-Aksaz, 2001, s.4; Özşenol ve ark., 2003, s. 156-164; Kaner, 2004; Patton, 2004, s.7, 14, 23, 54, 99-101; Demirbilek, 2013, s.58-64). Ayrıca engelli birey ve ailelerinin bütün fertlerinin psikolojik danışmanlık ve rehberlik hizmetinden yararlanmaları, Ailelere daha fazla toplumsal destek sağlanması ve engelli aileleri ile diğer sağlıklı çocuk aileleri arasında kardeş aile kurumu oluşturulması önemli bulunmuştur (Efe, 2006, s.195). Bunun yanı sıra engelli ailelerin bir araya gelmeleri, annelerin yalnız olmadıklarını, aynı problemlere sahip pek çok aile olduğunu fark etmelerinin sağlanması önerilmiştir (Batık, 2012, s.81).

Engelli sürekli bakıma muhtaç çocukların ebeveynlerinin sorunlarını tespit eden bu tür çalışmalar destek uygulamalarını yönlendirmiştir. Bu alanlarda yapılan uygulamalarda "temel bilgilendirme, eğitsel ve mesleki gelecek, engellilere ilişkin tutum, aile içi iletişim, beklentilerin paylaşılması, problem çözme, sosyal destek algısı hakkında bilgilendirme, zihinsel engelli çocuğa adaptasyon ve aile süreçlerinin yeniden yapılandırılması" ve benzeri birçok konuda ailenin olumsuz duygu ve düşüncelerini gidermek amacıyla psikolojik destek uygulamaları yapılmıştır (Batık, 2012; Beşer ve İnci, 2014; Şanlı ve Balcı Çelik, 2015). Yaşadıkları zorluklarla başa çıkmaları için ailelere uygulanan çeşitli destek programlarının hemfikir olunan sonuçları desteğin ailelere yararlı olduğu yönündedir. Kaner (2004) yaptığı çalışmada ailelerin yaşam doyumunun farklı türdeki sosyal desteklerle ilişkili olduğunu vurgulamıştır. Aileler yaşamı kolaylaştıran desteklere sahip olduklarında yaşam doyumları artarken, sosyal destekler azaldıkça yaşamdan aldıkları haz azalmaktadır (Kaner, 2004, s. 68). Bu tür uygulama çalışmaları ile engelli çocuk annelerinin umutsuzluk düzeylerini düşürmede anksiyete ve depresyon belirtilerini azaltmada, iyimserlik düzeylerini ve problem çözme becerilerini artırmada, kendilerini ifade etmelerini sağlamada, aile içi iletişimlerinde iyileşmede ve sosyal destek algılarında anlamlı ölçüde artış sağlanmıştır (Ersoy, 1997, s.30-31; Coşkun ve Akkaş, 2009, s. 225; Batık, 2012, s.79; İnci, 2014, s.84; Şanlı ve Balcı Çelik, 2015, s. 846-847).

1.2. Manevi Danışmanlık/ Destek

Manevi danışmanlık/destek yurtdışında yüzyılı aşkın bir süredir gelişerek devam eden, psikoloji ve din bilimlerinin kesiştiği, travmatik olaylar karşısında psikoloji eğitimi almış din görevlilerinin sunduğu

destek hizmetidir (www.aapc.org). Ülkemizde manevi destek alanı son yıllarda özellikle hastanelerde gelişmeye başlamıştır. Engellilere yönelik olarak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından engelli koordinatörlüğü adı altında engelli bireylere ve ailelerine yönelik hizmet gündemdedir.

Manevi danışmanlık duygusal odaklı bir başa çıkma yöntemidir, olumsuz düşünce ve duyguları hafifletmek amacıyla uygulanmaktadır. Skinner (2003) farklı başa çıkma biçimlerini eylem türleri olarak görmek ve bunları önermek gerektiğini vurgulamıştır. Başa çıkma biçimleri çevreye, sosyal kaynaklara ve bireylerin kendi tercih ve yönelimlerine göre değişmektedir. Bu tipolojide beş temel kategori tanımlamıştır : “problem çözme, destek arama, kaçınma, dikkati başka yöne verme, olumlu bilişsel yeniden yapılandırma” (Skinner et all., 2003, akt. Zaumseil ve ark., 2013, s.239). Çözüm odaklı yaklaşım bilişsel yapılandırmayı sağlar. Bu yaklaşım bireyin kendi içindeki varolan kaynakları, güçlü yönleri ortaya çıkararak olaylara olumsuz bakışı değiştirmeye çalışan başa çıkma yöntemidir (Doğan, 1999, s. 36; Bannink, 2007, s.1-7). Saleebey (2001) güçlendirmeyi; bireylerin kendi içlerindeki güçlerine, kaynaklarına inanmak, onlara bu güçlerini ortaya çıkarmaları için yardımcı olmak şeklinde tanımlamaktadır (Saleebey, 2001, s.103). Saleebey’e göre (1996) güçlendirme yaklaşımında kişinin kendi manevi değerleri de önemlidir ve yaşadığı travmaların üstesinden gelmede etkili görülmektedir (Saleebey, 1996, s. 297). Aynı şekilde dini inançların ve pratiklerin bireyi güçlendirmede önemli olduğu vurgulanmaktadır (Miley ve ark., 2004, s.235).

Manevi destek ülkemizde henüz çok yenidir, bir yandan teorik çatısı kurulurken uygulamalar da yeni yeni gündemdedir. Ancak inanç ve ruh sağlığı üzerine yapılan araştırmalar din psikolojisi alanında köklü bir geçmişe sahiptir ve dini inancın psikoloji üzerindeki olumlu etkileri kabul görmüştür. İnançın psikoloji üzerindeki olumlu etkileri manevi danışmanlık için zemin kabul edilebilir. Cengil’e göre olumsuz durumlarda güçlü ve sağlıklı bir dini inanç depresyondan koruyabilir, herşeyi yaratan, herşeyin mutlak sahibi yüce yaratıcıya yönelme ruhu teskin edebilir (Cengil, 2003, s.146-147). Olumlu başa çıkma ile hayat memnuniyeti arasında pozitif ilişki olduğunu ortaya koyan bir çalışmada; bireylerin başlarına gelen olumsuz bir durumu hayra yorma ‘Mevla neylerse güzel eyler’ diyebilme, yaşadıkları sıkıntıları sabır ve teenni ile karşılama, zor durumlarda Allah’a yönelerek muhasebe yaparak Allah’tan yardım dileme eğilimleri artan bireylerin hayat memnuniyeti düzeylerinin de arttığı tespit edilmiştir (Ayten ve ark., 2012, s.76). Aynı şekilde kader inancı ve her şeyin Allahtan geldiğine inanmak (Hatun ve ark. 2016, s.227) olumsuz olaylarla mücadele etmede yardımcı olmaktadır.

Engelli çocuk ailelerine yönelik çalışmalara bakıldığında olumlu ve olumsuz dini başa çıkma örneklerinin her ikisine de rastlanılmaktadır.

Olumlu dini başa çıkmaya örnek olarak gelişim bozuklukları olan erişkin çocukların anneleri ile yapılan bir çalışmada; dini başa çıkma annelerin olumlu bir bakış açısıyla çocuklarına bakmalarına yardımcı olan bir iç kaynak olarak görülmektedir. İnanç temelli organizasyonlara çoğunlukla gözden kaçırılan önemli bir kültürel başa çıkma kaynağı olarak dikkat çekilmektedir (Miltiades ve Pruchno, 2002, s.88-90; Patton, 2004). Yurtiçinde yapılan çalışmalarda da engelli çocuk sahibi ebeveynlerin dini başa çıkmayı sıklıkla kullandıkları, umut ve sabırdan destek aldıkları tespit edilmiştir (Efe, 2006 194, Doğan, 2016, s. 3237). Kula Niteliksel araştırma yöntemiyle gerçekleştirdiği mülakat ve açık uçlu anket çalışmasında; engelli birey ve ailelerinin Peygamberimizin hayatını örnek aldığı, zorluklar karşısında sabırlı davranma, her şeye rağmen amacından vazgeçmeme, dua etme, yaşananları imtihan olarak görme, çocuklara karşı sevgi ve şefkat gösterme, sahip olunanların değerini bilme ve şükretme, yaşanan zorluk ve sıkıntılara sabretmenin karşılığının alınacağı anlayışı, güzel ahlâk çerçevesinde davranma ve olumlu davranışlarda bulunma, kolaylaştırıcı ve sevdirci şekilde davranma, inancın olumlu etkisi ve dayanma gücü sağlama şeklinde 10 davranışın model alındığını tespit etmiştir (Kula, 2011, s.163-194). Bu çalışmalarda ailelerin olumlu dini başa çıkmayı kullandıkları görülmektedir.

1.3.Engelli Çocuk Ailelerinde Olumsuz Dini Başa Çıkma

Ailelerin dini inançtan güç aldığını ve inancın sorunlarla mücadele etmeyi sağladığını gösteren pek çok araştırmanın yanı sıra, başıma üzüleceğim bir durum geldi “cezalandırılmış olabilirim” düşüncesi gibi olumsuz dini başa çıkma bulguların çalışmaları mevcuttur. Engelli çocuk ailelerinin olumsuz dini başa çıkma kullandıkları tespit edilen çalışmalarda; ailelerde öfkenin seviyesi arttıkça olumsuz dini başa çıkma kullanılmakta olduğu ortaya konulmuştur (Yektaa ve ark., 2015, s.143).

Stresli durumlarda olumsuz dini başa çıkma; tanrı tarafından reddedilme ve cezalandırılma korkusu gibi yüzeysel, kör ve çatışmalarla dolu olan dini anlayış zihinsel sağlığı olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Bahrami ve Ehsan, 2005, akt. Yektaa ve ark. 2005, s.143). Müslüman engelli çocuk ebeveynlerinin de günah işlemiş olmaktan dolayı cezalandırılma, suçluluk gibi olumsuz dini başa çıkma açıklamaları kullandıkları

görülmektedir (Kula, 2000, s.9; Kara, 2008, s.326; Kula, 2011, s.169; Erdoğan, 2013, s.10; Cavkaytar, 2014, s.18; Karagöz 2017, s.166).

Yurtdışında manevi danışmanlık travmatik olayların her türü için ayrı profesyonel alanda sürdürülmekte ve engelli birey ve ailelerine yönelik uygulanmaktadır. Olumsuz olaylar karşısında yapılan dini değerlendirmeler göz önünde bulundurularak manevi danışmanlık önerisi ve uygulaması ülkemizdeki çalışmalarda da tespit edilmiştir.

Bu çalışmalarda; engelli çocuk ailelerinin dini tutumları ile ilgili yapılan çalışmada ailelerin dini bilgi eksikliğinden dolayı olumsuz dini başa çıkma yönelimlerinin olabileceği ilahi adalet konuları, cezalandırıcı Allah gibi konularda açıklayıcı destek verilmesi (Kara, 2008), annelerin OSB'nin zorluklarıyla baş etmede; Allah'ın kendilerini bu durumla sınıdığını düşündüklerini ve bunun onlara olumlu bakış açısı kazandırdığı ve bu yönde kültüre özgü farklılıkları ele alan çalışmalar yürütülebileceği (Aslan ve ark. 2014, s.100, 105, 108), ailelerinin din görevlisi ile konuşmaya olan ihtiyacı tespit edilmiştir (Kaytez ve ark. 2015, s.204).

Down sendromlu bireyler için geliştirilen ve uygulanan bir manevi bakım modelinde; "arkadaşlık, sanat, dini katılım, dini aidiyet" içeren temalar "tanışma yemeği, ebru çalışması, birlikte dua, türbe-cami ziyareti" ile birlikte gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma bulgularına göre down sendromlu gençlerin kendi kendine konuşma alışkanlığında azalma, çevreleriyle ve aile içinde daha uyumlu ve günlük hayatta daha mutlu olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra annelerin dini danışmanlık ihtiyacına vurgu yapılmış, anneler için de danışmanlık modeli geliştirilmesini ve uygulanması önerilmiştir (Gören, 2015).

Daha sonra yapılan çalışmalarda engelli bireyler ve aile fertlerine verilecek dinî hizmetler ve manevi desteğin içeriğinin belirlenmesinde ve planlanmasında olumlu dini başa çıkma, umut ve sabra yer verilmesinin gerekli olduğunu belirtmiştir (Doğan, 2016, s. 3237). Yine ailelerin manevi başa çıkma kaynakları olarak; tanrı'nın ve kaderden gelenlerin kabulü (kabul, tövbe etme, Allah korkusu ve engelli çocuğun Allah'tan bir emanet olması) ve Allah'a güven (rıza, şükran ve dua) başvurdukları görülmüş ve ailelere yönelik danışmanlıkta manevi kaynakların kullanılması önerilmiştir (Hatun ve ark., 2016, s.227-229). Ailelerin dini düşüncelerini ve ihtiyaçlarını araştıran diğer bir çalışmada Karagöz (2017) anne-babalarla yaptığı görüşmede onların dini anlam arayışı içeren soruları ve dini açıklamalarından dolayı ailelere Kuran Hadis ve diğer dini kaynaklarla temellendirilecek bir danışmanlığın uygulanmasını tavsiye etmiştir.

1.4.Engelli çocukların Ailelerine Yönelik Ugulanan Manevi Danışmanlık/Destek

Yurtdışında ABD ve Avrupa da pek çok diğer uygulama alanıyla birlikte engelli çocuk aileleri için de manevi danışmanlık yapılmaktadır. Manevi danışmanlık/destek için ailelerin başa çıkma yöntemlerini anlamak önemlidir. Aileler zaman ve bütçe ayırma, deneyimli personel desteği gibi problemlere çözümler ararken tükenmiş, yorulmuş hissedebilirler. Bu nedenle ailelerin kendilerine bakmalarını, olumlu psikoloji içinde olmalarını sağlamak manevi danışmanın ilk işi olarak görülmektedir. Manevi destek dini kavramlarla açıklamalara yer verdiği kadar anlama dinleme pozitif yönde yönlendirme de içermektedir (www.Aapc.org, Patton, 2014, s.19). Manevi danışmanın en önemli rolü, insanların üzücü deneyimlerinde inançları ile ilgili sorularını cevaplamaya yardımcı olmaktır (Gaventa, 2006, s. 4). Aileler içinde bulunduğu durumu kavramaya, yaşadığı olayın hayatındaki anlamını belirlemeye çalışır (Patton, 2014, s.20). Sıklıkla akla gelen dini içerikli sorular "niçin ben", "neden böyle bir durumla karşılaştım", "Tanrı bana yaptığım hataların bedelini mi ödetiyor?" vb. olmaktadır. Bu tür sorulara cevap verecek kişi psikoloji ve dini bilgi sahibi olmalıdır (Gaventa, 2006, s.5; Blake ve Rateliff, 1993, s.169- 178). Manevi danışman için dini bilginin yanı sıra farklı olumsuz olaylarda yaşanan farklı psikolojik süreçlerle ve uygun yaklaşımlarla ilgili psikoloji bilgisine sahip olmak önemlidir (www.Aapc.org).

1.4.1.Manevi Danışmanlık/Destekte Yaklaşım

Dini açıdan engelliliğin tanımı merak edildiğinde, öncelikle engelliliğin sağlıkla ilgili boyutu açıklanmalıdır (Gaventa,2006, 5-8). Danışmanlığın en önemli ilkesi dinlemektir. Danışan kişi yaşadıklarının anlaşıldığını hissetmek ister, danışmanlıkta içten ilgi çok önemlidir (Sayar, 2015). Danışman cevapları bilmeyebilir, aileler hikayelerini, sorularını, sorunlarını, öfkelerini, sevinçlerini, hayallerini ve hayal kırıklıklarını anlatmak isterler, onları duyabiliyor olmak önemlidir (Johnstone,1958, s.24, 84; Davis,1985, s. 28; Gaventa, 2006, 5-8). Dini danışmanlık sağlayacak kişi için ilk dini rol ; "Orada olmak"tır, kritik zamanlarda; çocuğun engelli olacağı önceden biliniyorsa doğumda, teşhisten sonra, uygun eğitim ve hizmetlerle ilk mücadelede, engelli bireyin ve ailenin yaşamındaki kritik geçişlerde aileye destek vermek için yanında bulunmak önemlidir (Gaventa, 2006, s. 5-8). Ailelerle karşılıklı saygı ilişkisi kurmak, yargılayıcı olmamak ailenin söylediklerini yargılamadan kabul etmek, onlara güvenli bir atmosfer oluşturmak ve neyin yararlı olacağını sormak, acıyı, üzüntüyü, öfkeyi görebilmek, anlayabilmek umut atmosferi sağlamaya çalışmak ve en aza indirmeyi amaçlamak gereklidir (Johnstone,1958, s.84; Patton, 2004, s.173-174). bunun

yanı sıra manevi danışmanlar ilgili diğer destekler hakkında, aileyi yönlendirecek kadar bilgi sahibi olmalıdır (Goddard ve ark., 2000, s.285; Patton, 2004, s.20-21).

Yurtdışı manevi danışmanlık uygulamaları engellilik konusunda sağlıklı çocuk ailelerini bilgilendirmeyi kapsamaktadır. Kilise topluluğu içlerindeki engelli bireyler ve aileleri için duyarlı olmaya, toplumda eğer engellilikle ilgili önyargılar varsa gidermeye ve destek olmaya teşvik edilmektedir, dini topluluk engelli çocuk ve onun anne babasını da içine alan büyük bir ailedir (Johnstone 1958, s.24; Goddard ve ark., 2000, s.5-8; Patton, 2004, s. 119). Kilise ortamında engelli çocuk aileleri birbiriyle iletişim sağlamaktadır. Benzer durumları yaşayan ailelerin birbirlerine danışmanlık yapmaları da çok değerlidir. Kendi sorunlarıyla uğraşırken aynı zamanda birine yardım edebileceğini görmek ailelere manevi güç sağlar (Johnstone 1958, s.33). Yalom'un bu durumu tanımlayacak anlamlı bir ifadesi vardır; "sadece yaralı bir iyileştirici gerçekten iyileştirebilir" (Yalom, 2010, s.97).

1.4.2. Ailelerin Psikolojik Süreçlerini Bilmek

Danışmanın ailelerin içinden geçtiği psikolojik süreçleri tanınması, onlara nasıl yaklaşılacağı konusunda profesyonel yöntemleri bilmesi gereklidir. Yas süreci engelli çocuk ailelerinin sıklıkla yaşadığı psikolojik bir süreçtir.

Yas sürecindeki bireylerin duygularını ve davranışlarını inceleyen Kubler-Ross'a göre, yas sürecinde bireyler yaşadıkları olumsuz durumu inkar etme, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme aşamalarından geçerler. Bu evreler yalnızca ölüme değil yaşam boyu karşılaşılan birçok kayba karşı verilen tepkilere uyarlanabilir (Kubler Ross, 1997, s. 37-109). Kubler-ross'un ortaya koyduğu bu aşamalar kendinden sonra da benzer çalışmalarla desteklenmiştir.

Engelli çocuk ailelerinde yas süreci durumu ilk öğrendikleri zaman başlar. Üzüntü ölen bir bebek için değildir ancak beklenen sağlıklı çocuğun hayali kaybedilmiştir. Yas sürecinde ebeveynler, yüksek düzeyde hayal kırıklığı, şok, öfke, depresyon, inkar düşünce ve duyguları içindedirler (Menolascino, 1968, s. 589; Fırlıoğlu ve Fırlıoğlu, 1997; Ferguson, 2001, s.373-395, Patton 2004, s.173-174). Engelli çocuk aileleri bu aşamaları şu şekilde yaşamaktadırlar;

İnkâr: bu ilk evre kişinin kaybı kabul etmediği, olumsuz bir haberi ilk aldığı anda yaşadığı duygulardır. Bu evrede birey durumda bir yanlışlık olduğu ve bu benim başıma gelmiş olamaz düşüncesiyle olay veya durumu yok sayar (Barnett ve Kaplan-Estrin, 2003, 184-200). Bu evrede aileler, "bu doğru olamaz, bir yanlışlık olmalı, bu benim çocuğuma olamaz" düşünceleri içerisindedirler (Paulson, 2015; Menolascino, 1968, s. 589).

Öfke: Kubler- Ross'a göre kaybın kabullenilmediği inkar aşamasında akla gelmeyen soruların sorulduğu, durumun sorumlusunun ve nedeninin arandığı, aşamadır. Bu aşamada doktorlar ihmalkarlıkla suçlanabilir, anne hamilelik sürecinde yanlış bir şeyler yaptığını düşünebilir, bu süreçte medeni ilişkilerde ve aile ilişkilerinde ciddi bir biçimde gerilme yaşanabilir (Barnett ve Kaplan-Estrin, 2003, s.184-200).

Pazarlık: Kubler- Ross'a göre kişinin çaresizlik ve ümitsizlik duyguları içinde mucizevi iyileşmeler ümit ettiği ve yaşadığı olumsuz gerçeği değiştirmek istediği evredir. Bu aşamada eğer olumsuz bir teşhis söz konusuysa kişi hemen başka bir doktora gidebilir, kesin yanlış tanı konmuş olduğu varsayılarak doktor doktor dolaşabilir (Özdoğan, 1997; Şentürk ve ark. 2005). Bu değiştirme isteği; "keşke çok sigara, kahve içmeseydim, kontrollerimi aksatmasaydım, doğru hastaneye mi gittim acaba, keşke başka hastaneye gitseydim" gibi zihinsel kurgularla geçmişe yönelik olabilir (Paulson, 2015).

Bu üç evrede dini açıdan suçluluk, kadere, Allah'a isyan, küskünlük hissedilebilir. anne babaları uyarmak, açıklamalar yapmaya çalışmak yerine sadece dinlemek ve anlaşıldığını hissettirmek önemli gözükmektedir.

Depresyon: Kubler- Ross'a göre Kişinin gerçeği idrak etmesiyle birlikte başına gelen olumsuz durumu kabullendiği ve acının yaşanmaya başladığı dönemdir (Kubler-Ross, 1997, s. 37-109). Bu aşamada ailenin duyguları çözülmeye başlar, doktorların teşhis konusundaki konuşmalarını dinlerken öfkelenmek yerine üzülme, duygusal zorlanma belirtileri gözlemlenir. Çocuklarının nasıl bir hayat süreceği düşünceleri aileleri endişelendirebilir (Paulson, 2015; Barnett ve Kaplan-Estrin, 2003, s. 184-200).

Kabullenme: Kubler- Ross bu evreyi kişinin kayıp gerçeğini kabul ettiği, kaybetme acısını deneyimlediği ve yeni şartlara uyumu sağlamaya çalıştığı, hayatını yeniden organize ettiği aşama olarak tanımlar. Kriz bittikten sonra kabul ve iyileşme gerçekleşebilir (Patton, 2014, s.19). Yardım arama, sorunlarla mücadele etme isteği kabullenme aşamasından sonra gerçekleşebilir (Johnstone, 1958, s.205). Bu evrede danışman aileleri çocuğun başarabileceği hedefleri planlamaya ve yapabilecekleri ile ilgili potansiyeli açığa çıkarmaya odaklanmalarını sağlamalıdır. Ailelere düşen görev ise çocuklarının benlik saygılarına destek

olmak, görevlilere kendilerinin ve çocuklarının ihtiyaçları ile ilgili bilgi vermektir (Barnett ve Kaplan-Estrin, 2003, s. 184-200; Paulson, 2015).

Dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, Kübler-Ross evrelerinin hiyerarşik, sıralı ve tekdüze bir yapıda olmadığı, inkar öfke gibi olumsuz hisler zaman geçtikçe azalsalar da, yıldıönümleri, doğum günleri, tatiller gibi özel anlam ifade eden günlerde tetiklenebilir olduğudur (Clayton, 1990, 34-38; Er, 2006, s. 155). Aileler çocuklarıyla yaşıt diğer çocuklar okula başladığında, işe girdiğinde, evlendiğinde kendi çocuklarının yaşayamadığı hayatı kayıp olarak görüp, yeniden üzüntü duyulabilir, hatırlatıcı bir unsurla yas duygusunun şiddetle geri dönebileceği düşünölmelidir (Parkers, 1998).

Engelli çocuk ailelerine manevi destek sağlayacak kişi bu süreçleri bilmelidir. Aileler, çocuğun teşhis kategorisine göre farklı yas tutma ve zorlama seviyeleri göstermektedirler (Kandell & Merrick, 2007 s.1807-1808) ailelere yapılan danışmanlık onların hangi yas aşamasında olduğuna göre değişecektir (patton, 2004, s.20).

İlk şok ve inkar evresinde sadece onları dinlemek, tavsiye vermektan kaçınmak, üzüntülerini görmek ve müdahale etmemek önemlidir. bu evrede yaklaşım olumlu da olsa yardım kabul edilmeyebilir, acının yaşanmasına izin vermek gereklidir. İnsanlar bir olaya ilk üzüldükleri zamanlarda teselli amaçlı söylenen sözler yaşanan acının görmezden geldiği önemsenmediği, anlaşılmama hissi oluşturabilir. Bu durum ilerleyen aşamalarda yardımın reddedilmesine neden olabilir. Kabul aşamasına kadar aileler şefkatle saygıyla dinlenilmeli, bu düzeye geldiğinde ailelerin çocukları için kurdukları hayallerin değişmesi gerektiği, biten, mahvolan değil, farklı bir hayat yaşadıklarını görmelerini sağlamaya çalışmak önemlidir. Ailelerin kendileriyle ilgili dini yargılarını sorularını bu aşamada yanıtlamak, onlara yardımcı olacak ve güçlendirecek dini açıklamaları bu evrede yapmak yararlıdır. Bu bağlamda danışmanlık yapacak/destek sağlayacak kişilerin travmatik olaylara özgü psikolojik süreçleri bilmesi gereklidir.

1.5. Çalışmanın Amacı

Uygulanan birçok sosyal ve psikolojik destek programının ailelerin yaşadıkları stresi azaltmada onlara yardımcı olduğu görölmektedir. Yurtiçinde ailelere yönelik psikolojik destek programları uygulanmaktadır. Yurtdışında buna ilaveten manevi destek de sağlanmaktadır. Bu çalışmada zihinsel engelli çocuk annelerine uygulamak üzere, manevi destek çalışmaları esas alınarak bir program hazırlanmış, aşağıdaki amaçlar hedeflenmiştir;

1. Ailelerin çocukları ve kendileriyle ilgili dini soru ve değerlendirmelerini öğrenmek,
2. Ailelerin "Allah'ın cezalandırmış olması, suçluluk, günahkar olma, değersiz hissetme vb." şeklindeki kendileriyle ilgili olumsuz bilişsel çarpıtmayı alternatif "imtihan, tevekkül, rıza" gibi olumlu dini düşünce ile değiştirmek, ve bu şekilde;
3. Sahip oldukları dini inançları psikolojik açıdan güçlenmelerini sağlayacak şekilde hatırlatmak, onları kendi iç kaynaklarıyla güçlendirmek hedeflenmiştir.

2. YÖNTEM

Bu bölümde çalışma grubu, manevi destek programının hazırlanması ve uygulama süreci yer almaktadır.

2.1. Çalışma Grubu

Özel eğitim merkezlerine gelen zihinsel engelli çocuğa sahip anneler arasından katılmayı isteyen beş anneye uygulama konusunda bilgi verilmiştir. Her bir uygulama 45-60 dakika süreyle yapılmıştır. Oturumlar annelerin kendi istekleri doğrultusunda ev ortamında gerçekleştirilmiştir. Oturumlarda; sosyal destekler hakkında bilgilendirme, duyguların ve beklentilerin paylaşılması, annelerin dini soruları tartışılmıştır. Her bir oturum yarı yapılandırılmış şekilde, belirlenen konu çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Oturumlar annelerin eğitim durumu göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Katılımcı 1 anne okuma yazma bilmiyor, 2 anne ilkökul terk, 2 anne ilkökul mezunudur. Annelerin engelli çocuklarının yaşları 8-14 arasındadır. Uygulama sürecinin samimiyetini bozmamak ve annelerin herhangi bir şekilde fotoğraflanmak ya da ses kaydı vermektan çekiniyor olmaları göz önünde bulundurularak ortamda kayıt ya da not tutulmamıştır. Araştırmacı tarafından uygulamanın hemen sonrasındaki uygun zamanda yazıya dökülerek kayda alınmıştır. Çalışmanın sadece Annelere uygulanmasının iki nedeninden biri; Annelerin depresyon, anksiyete, düşük benlik saygısı, somatizasyon ve hostilite düzeylerinin babalardan daha yüksek olduğu yönündeki bulgulardır (Powell at all., 2006, s. 60-62; Telef, 2013, s. 44; Şentürk ve Saraçoğlu, 2013, s. 48-49), ikinci nedeni ise araştırmacı tarafından babalara teklif edilse de, çalışmanın sadece anneler tarafından kabul görmesi, kültürün erkeklerle çalışmaya uygun olmamasıdır.

2.2. Programın Hazırlanması ve İşlem Yolu

Bu çalışmanın temelini öncelikle zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynlerin çocuklarının engelli oluşuyla ilgili dini düşünce ve duygularının araştırıldığı yüksek lisans tezi çalışması esnasında (Kara, 2004) edinilen izlenimler oluşturmaktadır. Aileler dini açıklamalar yaparak dini olumlu ve olumsuz başa çıkma açıklamalarında bulunmuştur. Literatürde incelendiği üzere, alanda yapılmış diğer çalışmalar da ailelerin olumlu ve olumsuz dini değerlendirmeleri olduğuna dikkat çekmiş, bu soru ve düşünceleri cevaplandırmaya yönelik çalışmalara ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır.

Buna ilaveten Muş Alparslan üniversitesinde araştırmacı tarafından verilen Özel Eğitim derslerinde kaynaştırma öğrencileri ile karşılaşacak öğretmen adaylarının engelli çocukları yakından tanınması, kurumdaki öğretmenlerin tecrübe ve birikimlerinden yararlanmaları ve ailelerin ihtiyaçları, duyguları, düşünceleri konusunda bilgi edinmeleri amacıyla öğrenciler il ve ilçelerdeki özel eğitim veren kurumlara izin belgeleri düzenlenerek gönderilmiştir. Dersin uygulaması mahiyetindeki bu çalışmalar daha sonra Eğitim Fakültesi bünyesinde, rehabilitasyon merkezlerinde çalışan öğretmenlerin, üniversite öğrencilerinin ve ailelerin davet edildiği bir panel düzenlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu çalışmalar esnasında görüldüğü ailelerin manevi desteğe ihtiyaçları olduğu bir kez daha gözlemlenmiştir. Daha sonra yurtdışında (ABD) manevi danışmanlık çalışmalarını araştırma ve bazılarında katılma imkânı doğmuştur. Bu bilgiler ışığında bir uygulama planı hazırlanmış, oturumlar planlanırken, engelli çocuk sahibi ailelere yönelik yurtiçi çalışmalar ve yurtdışında yapılan manevi destek uygulamaları örnekleri göz önünde bulundurulmuştur.

2.2.1.Oturum 1 Amaç ve Kavramlar

İlk oturumda çalışmanın amacı basit ve kısa bir şekilde özetlenmiştir. Bu oturum annelerle tanışmaya ayrılmıştır.

Anneler kendilerini anlatmış, çocuklarının teşhisinin konulduğu ilk zamandan itibaren yaşadıkları ve durumu nasıl anlamlandırdıkları dikkatle dinlenilmiştir. Annelerde rastlanan düşünceler ilk zamanlarda günah mı işledik acaba düşüncesi, daha sonra peygamberlerin sabrı, imtihan dünyası gibi düşünceleri olduğunu ifade etmişlerdir.

Annelere üzerinde konuşulacak “engelli çocuk annesi olmak, günah işlemiş olma ve hayata değer verme, imtihan ve sabır, rıza ve tevekkül” kavramlarından bahsedilmiştir, anneler bu konulara ilgi duymuşlardır.

2.2.2.Oturum 2 Engelli Çocuk Annesi Olmak

İkinci oturumda annelerle yukarıda verilen literatür bilgisine dayalı olarak engelli çocuk annelerindeki teşhis sonrası genel duygusal ve davranışsal tepkilerle ilgili bilgi verilmiş, böylelikle çalışmaya katılan annelerin kendilerini ifade edebilmeleri için yaşamış olabilecekleri duygu ve davranış süreçlerinden bahsedilmiştir.

Bir hata yapmış olduğunu düşünme ve pişmanlık, çaresizlik, endişe, suçlu arama, hastalığı inkâr, depresyon, olumsuz dini başa çıkma ve depresyon arasındaki karşılıklı doğru orantılı ilişki gibi konularda düşüncelerini tanıma, bu düşüncelerin nasıl duygu ve davranışa dönüştüğünü anlama gibi kazanımlar hedeflenmiştir.

Annelerden bu konular üzerinde düşünmeleri ve gelecek oturumda paylaşımları istenmiştir.

2.2.3.Oturum 3 Günah İşlemiş Olma Düşüncesi ve Kendine Değer Verme

Bu oturumda öncelikle annelerin kendi hikayelerini anlatmaları istendi, kendilerini nasıl anlamlandırdıkları dinlendi. Bu oturumlarda Engelli çocuğa sahip ailelerle yapılan bazı çalışmalarda tespit edilen ((Kula, 2000, s.9; Kara, 2008, s.326; Kula, 2011, s.169; Erdoğan, 2013, s.10; Cavkaytar, 2014, s.18; Karagöz 2017, s.166) “işlenen bir günahın bedeli olarak çocuklarının engelli olabileceği, suçluluk” gibi düşüncelerle aynı doğrultuda düşüncelerin özellikle teşhis sonrasında yaşandığı belirlendi.

Kendileriyle ilgili olumsuz “Allah’ın cezalandırmış olabileceği” yönündeki bilişsel çarpıtma “Her insanın kendi davranışlarından sorumlu olduğu, günahsız doğan çocuklarının onlar adına cezalandırılmayacağı” ve “suçluluk, değersiz hissetme, hayattan zevk almaya haklarının olmaması” gibi dile getirilen düşünceler için ilgili ayetler açıklandı.

Bu şekilde zihindeki cezalandırılmış olmaya dair bilişsel çarpıtma, alternatif olumlu düşünce ile değiştirmeye çalışıldı. Suçlu olmadığını düşünmek benlik saygısında artışı ve daha güçlü hissetmeyi sağlayacaktır.

Bu oturumda aşağıdaki dini bilgilerden yararlanılmıştır, annelere anlaşılır bir biçimde aktarılmıştır.

Bu durumda annelere kimsenin günahının kimseye yüklenemeyeceği (En’âm, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Necm, 53/ 38-39), herkesin kendi davranışlarının karşılığını göreceği (Zilzal, 99/7-8), kişinin sadece kendi yükünün sorumluluğunu taşıyacağı (Nur, 24/54; Lokman, 31/33) hatırlatıldı. Suçluluk

hissetmek yerine Allah'ın müslümanlardan yaşamdan zevk almalarını istediği, "manevi değerlere sahip olmak kadar bireyin ve toplumun refah, sağlık, güvenlik ve esenliğine katkıda bulunacak her türlü maddî imkanların da öncelikle müminlere yakışacağını" buyurduğu ayetler (A'raf, 7/32) dile getirildi.

Kendilerini değersiz ve suçlu hissettikleri zamanları düşünmeleri ve bunu bir dahaki oturumda paylaşmaları istendi.

2.2.4. Oturum 4 İmtihan ve Sabır

Ailelerin durumlarını dini açıdan nasıl değerlendirdikleri tartışılmıştır. İmtihan kavramı aileler tarafından kullanılmaktadır, bundan dolayı onları kendi inançlarıyla güçlendirmek için detaylı ve anlaşılır bir şekilde imtihan kavramından bahsedilmiştir. Karşılaşılan olumsuzlukların boşuna olduğunu düşünmek insanlara kendilerini değersiz hissettirmektedir. Bu negatif düşünce yerine alternatif olan "yaşanan hiçbir şeyin boşuna olmadığı" anlamı yüklendiğinde olumlu başa çıkma gerçekleşmektedir.

Bu oturumda aşağıdaki dini bilgilerden yararlanılmıştır, annelere anlaşılır bir biçimde aktarılmıştır.

İmtihan kelime anlamı olarak araştırmak, tecrübe etmek, denemek, sınamak, eskitmek anlamlarına gelmektedir (İsfehani, 2012, s. 922). Kur'an'da insanın imtihan edilmesi; imtihan, bela, fitne ve musibet gibi farklı kelimelerle ifade edilmektedir. bela kelimesinin bazı kullanımları ise kişi hakkında bilinmeyen bir durumun veya kişinin iyi ve kötü özelliklerinin ortaya çıkması/çıkarılması şeklinde yer almaktadır (Çetin, 2016, s.784). "Fitne kelimesi, sözlükte "altın ve gümüş gibi değerli madenleri saflığını anlamak için ateşte eritmek" manasına gelen fetn (fütün) kökünden türemiştir. İbn Manzür da fitne için, "insanın isyankarlığını olduğu kadar sabır ve metanetini de ortaya koyup sonuçta Allah'ın mükafatına nail olmasına fırsat veren imtihan" şeklinde bir açıklama yapar"(TDV- DIA, İslam Ansiklopedisi fitne maddesi, 156-159).

Fitne kavramının ifade ettiği deneme ve sınamanın çeşitli şekillerine Kur'an'da işaret edilmiştir. Allah, insanların iman ve ahlaktaki samimiyetlerini kanıtlamaları için bir imtihan olmak üzere onları hayırla da şerle de deneyip sınar (Enbiya, 21/35). İnsanlar dünya hayatının geçici güzellikleriyle imtihan edilirler (Taha, 20/13), mal ve evlat birer imtihan vasıtasıdır (Enfal 8/28 ; Tegabün, 64/15; Cin 72/17). İnsanlar kederle (Taha 20/40), çeşitli belalarla da (Tevbe, 9/126; el-Hac 22/11) imtihan edilirler.

Peygamberlerin hayatlarındaki olumsuzluklar Kuran'da yer almakta, uzun yıllar hastalıkla yaşayan ve çeşitli sorunlar yaşayan Hz.Eyyub (a.s.)'ın, Hz. Yakub (a.s.)'ın sabrı övülmektedir (Enbiyâ,21/83-84; Yusuf, 12/84, 93,96).

Anlaşılmaktadır ki dinimizde imtihan olgusu Allah'ın verdiği nimetler için şükretme, zorluklarla deneme, sınanma bunun neticesinde ruhi olgunluğa erişme vesilesi olarak açıklanmaktadır. İmtihan olgusu her doğan insan için geçerlidir. Peygamberler de üzüntüler yaşamışlardır.

"İmtihan insanın bireyselleşme sürecinde yaşadığı olgu ve olaylara karşı bakış açısını, tutumunu ve sorumluluğunu ifade eden bir kavramdır. Bu yönüyle insan hayatının tümü, Kur'an-ı Kerim'de bir deneme alanı olarak belirlenmiştir" (Çetin, 2016, s.780). O halde Müslüman olarak bize düşen olumsuz olaylarla maddi manevi mücadele ederken üzüntünün insanı olgunlaştıran yönünü tecrübe etmeye çalışmaktır.

2.2.5. Oturum 5 Rıza ve Tevekkül Kavramı

Kabullenme aşaması ailelerin sorunlarına çözüm aramaya başladığı, hayatlarını yeni duruma göre düzenlemeye çalıştıkları aşamadır. Kabullenmeyi pekiştirecek destekleyecek dini açıklamalar ailelerin olumlu psikoloji içinde olmalarına katkı sağlayacaktır. Müslüman Allah'a olan inancından kaynaklanan bir teslimiyet içinde olduğunda, aklen ve ruhen sağlık ve denge kazanır, inancı birey, en olumsuz koşullarda bile yine bu teslimiyetçi ruh haliyle bütün bunların Allah'tan geldiğini ve kendisinin sırandığını bilmektedir. Bu sayede hiçbir zaman ümitsizliğe ve kaygıya kapılmayacaktır (Aydın, 2009, s.899).

Çalışmada ele alınan diğer kavramlar gibi tevekkül ve rıza kavramları da Kübler-Ross' un kabul evresinde anlatılmalıdır. Ailelerin çocuklarına ilk teşhis konulduğu evrede şok kızgınlık ve inkar duyguları içindedirler. Bu evrelerde şefkatli dikkatli bir dinleyici olmak daha yararlıdır. Bu çalışma için görüşme yapılan ailelerin çocukları 8-12 yaş aralığında olduğu için kabullenme evresi daha hakimdir, dolayısıyla ailelerin diğer oturumlarda olduğu gibi rıza ve tevekkül kavramlarını dinlemeye ve uygulamaya açık oldukları gözlemlenmiştir.

Bu oturumda aşağıdaki dini bilgilerden yararlanılmıştır, annelere anlaşılır bir biçimde aktarılmıştır.

Kader, Allah'ın takdiri ve takdire razı olmak, dini kaynaklarda birlikte geçmektedir. Rıza kulun Allah'tan razı olması ilahi takdirin gerçekleştiği şekle hoşnutsuzluk göstermemesidir (İsfehani, 2012, s.422). Rıza, Dinî hükümlere uyan kuldan Allah'ın ve Allah'ın takdirinden kulun hoşnut olması anlamında ilgili ayetlere uygun olarak (Fecr, 89/27-28) dinî-tasavvufi bir terim (Uludağ, 2008, s.56-57) olarak açıklamıştır.

Kuranda inananların Allah'ın gücüne güveneceği pek çok ayette geçmektedir (Hûd, 123; Furkân, 58; Enfal, 2, Tevbe, 51). Tevekkül bir kişiye güvenmek, onu kendi yerine vekil tayin etmek anlamına gelmektedir (İsfehâni, 2012, s.1177). Elinden geleni yaptıktan sonra Allah'a güvenmek geleceğe dair umutlu olmak için önemlidir.

2.2.6. Oturum 6 Vedalaşma

Bu oturumda, oturumların genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu etkinlikten memnun olup olmadıkları, ayrıca katılımın annelere neler kazandırdığı üzerinde durulmuş, anneler süreçle ilgili duygularını paylaşmışlardır. Paylaşımlar ardından karşılıklı teşekkür ile birlikte oturum sonlandırılmıştır.

3. Tartışma ve Yorum

Bu çalışmada ailelere verilen çeşitli psiko-sosyal desteklerin önemi vurgulanmış ve yurtdışında uzun süredir yapılan, annelerin ihtiyacı olan manevi destek uygulanmıştır. Stres altındayken dini düşüncelerde de yıkım, olumsuz anlamlandırma yaşanmaktadır, olumsuz dini değerlendirmeler de stresi artırmaktadır. Çalışmaya katılan anneler ilk zamanlarda günahkarlık, suçluluk açısından kendilerini çok sorguladıklarını ifade etmişlerdir. Bu negatif düşüncelerin dini kaynaklardan referans alamayacağı kendilerine uygun bir şekilde aktarıldı. Anneler bu çalışmadan sonra kendilerini daha iyi hissettiklerini beyan etmişlerdir. Çalışmada ele alınan "imtihan, sabır, rıza, tevekkül" gibi konularda bilgi verilerek, kendi manevi kaynaklarıyla güçlenmeleri sağlanmış, anneler bu tür uygulamaların daha çok ve sürekli olmasını talep etmişlerdir. Yurt dışında engelli çocuk ailelerine yönelik uygulanan manevi destek hastanede ilk teşhis anında ailelerin ne olduğunu anlayamadıkları, şok ve üzüntü içinde oldukları andan itibaren başlamaktadır. Ailenin mensubu olduğu kiliseler engelli çocuk ve ailelerinin ihtiyaçlarına göre düzenledikleri sohbet etme, birlikte yemek organizasyonları düzenleme, engelli bireyle ilgilenerek ebevenlerin kendilerine vakit ayırmalarını sağlama gibi çeşitli etkinliklerle ailelerin yanında olmayı sürdürmektedir. Bu çalışmanın tespitleri aşağıda sıralanmıştır;

Annelerin kendilerine vakit ayırmalarını sağlamak amacıyla çeşitli sosyal aktiviteler düzenlenmelidir. Küçük şehirlerde anneler dışarı çıkmayı çok tercih etmedikleri için kadın görevliler arttırılmalı, ev ziyaretleri yaygınlaştırılmalıdır. Ev ziyaretleri başka çalışmalarda da anneler için önerilmiştir (Çoşkun ve Akkaş, 2009, s.226).

Toplumun her kademesinde duyarlılık ve bilinç artırılmalıdır. Sağlıklı çocuk sahibi ailelerin bilinçlenmeleri engelli çocukların ve ebeveynlerinin toplum içinde konforlu yaşamaları için önemlidir. Örneğin Kula yaptığı çalışmada İslamdaki hoşgörüyü vurgu yapmış, dini kültürel kaynaklardaki hoşgörünün engelli çocuğu olan ailelere yönelik yaygınlaştırılmasını önermiştir, Yunus Emre' de "yaradılanı hoşgör yaradandan ötürü" anlayışı sosyal bilinç oluşturulmasında kullanılabilir dini argümanlardan biridir (Kula, 2005, s.15) bu amaçla dini kaynaklar tekrar gözden geçirilmelidir, özellikle kıssa ve hikayeler kullanılabilir.

Bazı çalışmalarda engelli çocuklarını kabul düzeylerini geliştirmelerine yönelik eğitim programları önerilmiştir (Deniz ve ark., 2009, s.969). Yurtdışı çalışmalar danışmanlık için sadece tek bir yöntemin olmadığını vurgulamaktadır (Goddart & Lapadat, 2000, s.285), kabul düzeylerini geliştirmede manevi destek yararlı olabilir.

Danışmanlık/destek her aşama için ayrı tasarlanmalıdır. Her evredeki duygu düşünce farklıdır. Manevi destek sağlayacak kişiler bu dönemleri bilmelidir. Ailenin inkar, öfke hissettiği evrelerde etkili bir dinleyici olmak, anlaşıldığını hissettirmek çok daha önemli görülmektedir. Kabullenme aşaması her destek türüne ve yardıma daha açık olunan dönemdir. Ailelere verilecek dini tavsiyeler bu dönemde olmalıdır. Ancak Parkers'ın dikkat çektiği üzere önemli yaşam olaylarında tekrar öfke, depresyon gibi olumsuz evrelere dönülebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Kabul aşamasında aileleri kendi inançlarıyla güçlendirerek zorluklarla mücadele etmeyi sağlamak kabulün yerleşmesinde de önemlidir. Ancak tek başına hiçbir destek alanı diğerinin boşluğunu doldurmamaktadır, bu nedenle ülkemizde de maddi manevi tüm destek alanları koordine bir şekilde hareket etmelidir, böylelikle ailelerin yaşam kaliteleri artmış olacaktır. Bu çalışmada annelere manevi destek uygulaması denenmiş, annelerin bu desteği olumlu buldukları, sürekli olmasını istedikleri belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Akkök, Füsun; Aşkar, Petek ve Karancı, A. Nuray (1992). Özürlü Bir Çocuğa Sahip Anne Babalardaki Stresin Yordanması. *Özel Eğitim Dergisi*, 1, S.2, s.8-12.
- Akkök, Füsun (1997). *Farklı Özelliği Olan Çocuk Anne Babalarının Yaşadıkları*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Aslan Mustafa; Selim Şeker (2011). Engellilere Yönelik Toplumsal Algı ve Dışlanmışlık (Siirt Örneği). *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu Sempozyum Kitabı*. s. 449-463.

- Aydın, Ali Rıza (2009). İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX, S.3, s. 88-99.
- Ayten, Ali; Göcen, Gülüşan ve Sevinç, Kenan ve Öztürk, Eyyüp E. (2012). Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 12, Sayı: 2, ss. 45-79.
- Barnett, Douglas; Clements, Melissa and Kaplan-Estrin and Melissa and Fialka, Janice (2003). Building New Dreams Supporting Parents' Adaptation to Their Child With Special Needs. *Infants and Young Children*, Vol. 16, No. 3, p. 184-200.
- Cavkaytar, Atilla (Ed.) (2014). Aile Eğitim Rehberi Zihinsel Engelli Çocuklar. *T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü*. Ankara.
- Cengil, Muammer (2003). Depresyonu Önlemede Dini İnançın Koruyucu Rolü. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.III, S.2, s.129-152.
- Clayton, Paula j. (1990). Bereavement and Depression. *Journal of Clinical Psychology*, 51:7, p. 34-38.
- Coşkun, Yemliha; Akkaş, Günbey (2009). Engelli Çocuğu Olan Annelerin Sürekli Kaygı Düzeyleri ile Sosyal Destek Algıları Arasındaki İlişki. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, C.10, S.1, s. 213-227.
- Çetin, Rabiye (2016). Ku'ran-ı Kerim Bağlamında Kader-İmtihan İlişkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 4, s.780-800.
- Dağ, İhsan; Emek, Bilal (2005). Eğitilebilir Zihinsel Engelli Olan ve Olmayan Çocukların Karşılaştıkları Stresi Stresle Başa Çıkma ve Kontrol Odağının Karşılaştırılması. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 12, S.2, s.56-68.
- Davis, Hilton Mark (1985). Counseling Parents of Children Who Have Intellectual Disabilities. *Article in Early Child Development and Care*, p.20-35. DOI: 10.1080/0300443850220102.
- Demirbilek, Melahat (2013). Zihinsel Engelli Bireylerin ve Ailelerinin Gereksinimleri. *Turkish Journal of Family Medicine And Primary Care*, Vol. 7, No.3, p.58-64.
- Deniz Engin; Dilmaç, Bülent ve Arıca, O. Tolga (2009). Engelli Çocuğa Sahip Olan Ebeveynlerin Durumluk sürekli Kaygı ve Yaşam Doyumlarının İncelenmesi. *Uluslar Arası İnsan Bilimleri Dergisi*, C.6, S.1, s.953-968.
- Dilmaç, Bülent; Çıkılı, Yahya ve Koçak, Fatih ve Çalıkçı, Meral (2009). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Olan Annelerin Kaygı Düzeylerini Azaltıcı Eğitim Programının Annelerin Durumluk ve Sürekli Kaygı Düzeyine Etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, s.65-70.
- Doğan, Mebrure (2016). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynler ile Sağlıklı Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Dinî Başa Çıkma, Umut ve Sabır Düzeylerinin Karşılaştırılması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, Sayı: 8, s. 3214-3245.
- Doğan, Süleyman (1999). Çözüm-odaklı kısa süreli terapi: Kuramsal bir inceleme. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2(12), s. 23-38.
- Doğru, S. Sunay; Arslan Yıldırım, Emel (2008). Engelli Çocuğu Olan Annelerin Sürekli Kaygı Düzeyleri ile Durumluluk Kaygı Düzeylerinin Karşılaştırılması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19:5, s.43-53.
- Durukan, İbrahim; Erdem, Murat ve Tufan, Evren ve Cöngöloğlu, Ayhan ve Yorbık, Özgür ve Türkbay Tümer (2008). DEHB Olan Çocukların Annelerinde Depresyon ve Anksiyete Düzeyleri İle Kullanılan Başa Çıkma Yöntemleri: Bir Ön Çalışma. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 9, s. 217-223.
- Efe, Adem (2006). Engelli Çocuk ve Ailelerinin Sorunlarının Belirlenmesi ve Bunların Çözümünde Dinin Rolü (Isparta Spastik Çocuklar Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Örneği). *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, s.169-198.
- Elisabeth, Kübler Ross (1997). On Death and Dying. *Simon and Schuster*. Jul 2, New York: McMillen Inc., ISBN 0-684-84223-8
- Er, D. Melek (2006). Çocuk Hastalık, Anne-Babalar ve Kardeşler. *Çocuk Sağlığı ve Hastalık Dergisi*, 49, s. 155-168.
- Erdoğan, Bilal (2013). *Evde Bakım Hizmeti Alan Özürlü Bireye Sahip Ailelerin Sosyo-Ekonomik Durumlarının İncelenerek, Umutsuzluk ve Yaşam Doyum Düzeylerinin Belirlenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Ersoy, Özlem (1997). *İşitme Ve Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Kaygı Düzeyleri ve Çocuklarını Kabullenme Durumlarına "Destekleyici Eğitim Programlarının" Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ferguson, Philip M. (2001). Mapping The Family: Disability Studies and the Exploration of Parental Response to Disabilities. in *Albrecht, Gary L., Seelman, Katherine., & Bury, Michael* (Eds. p. 373-395). Handbook of Disability Studies Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Fışiloğlu, Aslı; Fışiloğlu, Hürol (1997). *İşitme engelli bireyi ile değişim sürecindeki ailelerin karşılaştıkları sorunlar*. A. N. Karancı (Ed.). *Farklılıkla yaşamak: Aile ve toplumun farklı gereksinimleri olan bireylerle birlikteliği*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Gallagher, Peggy A.; Fialka, Janice Rhodes and Cheryl Arceneaux, Cindy (2002). Working With Families: Rethinking Denial Reprinted with Permission. *Young Exceptional Children*. Vol. 5, Number 2, p. 1-5.
- Gaventa, Bill(2006). *Pastoral Care with People with Disabilities and Their Families An Adaptable Module for Intro Courses*. <http://rwjms.umdj.edu/boggscenter/projects/documents/Introductiontopastoralcaremodule.pdf>
- Goddard, Jay A.; Lehr. Ron and Lapadat Judith C. (2000), Parents of Children with Disabilities: Telling a Different Story. *Canadian Journal of Counselling / Revue canadienne de counseling*, Vol. 34:4, p.273-289.
- Gördeles Beşer, Nalan; İnci, Figen (2014). Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelere Verilen Grup Danışmanlığının Etkinliğinin Değerlendirilmesi. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 5, S.2, s. 84-91. DOI: 10.5505/phd.2014.94830 84-91
- Gören, Ayşe Burcu (2015). *Down Sendromlu Bireylerin Manevi Bakımı ve Bir Model Önerisi*. Yayınlanmamış Bütünleşik Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güleç Aslan, Yeşim; Cihan, Hande ve Altın, Damla (2014). Otizm Spektrum Bozukluğu Tanılı Çocuk Sahibi Annelerin Deneyimleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S.50 s.96-111.
- Hatun, Osman; Yavuz Birben, Fazilet ve İnce, Zeynep ve Kalkan Yeni, Gülay (2016). The Ticket to Heaven: A Spiritual Resource for Coping with Disability Received. *Spiritual Psychology and Counseling*, 1(2), ss.209-235. eISSN:2458-9675, DOI 10.12738/spc.2016.2.0013
- İsfehani, Rağıp E. (2012). Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü. Çev.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu.3. Baskı, İstanbul: Çıra Yayınları.
- Johnstone, Edward L. Ed. (1958). Counseling Parents Of Children With Mental Handicaps. Proceedings Of The 33rd Spring Conference Of The Woods Schools. *Held in Minneapolis*, May 2-3.
- Kandell, Isack; and Merrick, Joav (2007). The Child With a Disability: Parental Acceptance, Management and Coping. *Review Article The Scientific World JOURNAL*, 7, p.1799-1809.
- Kaner, Sema (2004). Engelli Çocukları Olan Anababaların Algıladıkları Stres, Sosyal Destek ve Yaşam Doyumlarının İncelenmesi. *Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu*. <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/eng/browse/498/798.pdf?Show%20ss1-88>
- Kara, Elif (2008). Zihinsel Engelli Çocukları Olan Ailelerin Çocuklarının Durumunu Dini Açıdan Değerlendirmeleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, s.317-332.

- Karagöz, Sema (2017). Özel Gereksinimli Çocuk Sahibi Anne Babalar İçin Manevi Danışmanlık ve Rehberlik. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Teori ve Uygulama Alanları* içinde (s. 147-190). İstanbul: Dem Yayınları.
- Kaytez, Nazan; Durualp, Ender ve Kadan Gül (2015). Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Gereksinimlerinin ve Stres Düzeylerinin İncelenmesi. *Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.1, s. 197-214. ISSN: 2146-9199
- Kerr, Susan M.; McIntosh, James B. (2000). Coping When a Child Has a Disability: Expolng The Impact pf Parent-to Parent Support. *Child: Care, Health and Development*, 26(4), p. 309-322.
- Keskin, Gülseren; Bilge, Ayşegül ve Engin, Esra ve Dülgerler, Şeyda (2010). Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Anne- Babaların Kaygı, Anne-Baba Tutumları ve Başa Çıkma Stratejileri Açısından Değerlendirilmesi *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 11, s.30-37.
- Kula, Naci (2000). Bedeni Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar. *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Kula, M. Naci (2005). Engelli Birey ve Ailesinin Sosyal Uyumunda “Yaratılanı Hoş Gör Yaradandan Ötürü” Anlayışının Rolü. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.15, s. 153-176.
- Kula, Naci (2011). Engelli Birey ve Ailelerinin Yaşantılarında Hz. Muhammed’in Örneği (Çorum Örneği). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S.1, s.163-194.
- Kuloğlu-Aksaz, Neslihan (2001). *Bilgi Verici Psikolojik Danışma ve Didaktik Bilgi Verme Programlarının Down Sendromlu Bebeği Olan Anne-Babaların Umutsuzluk, Gereksinim ve Eş İlişkisi Düzeylerine Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Lesley, A. Powell; Gilchrist, Mollie and Barlow, H. Julie (2006). The İnfluence of the Training and Support Programme on the Self-Efficacy and Psychological Well-Being of Parents of Children With Disabilities: A Controlled Trial. *Complementary Therapies in Clinical Practice* 12, p. 55-63.
- Menolascino, Frank J. (1968). Parents of the Mentally Retarded an Operational Approach to Diagnosis and Menagement. *Journal of the American Academy of the Child*, p.589-602.
- Miltiades, Helen B.; Pruchno, Rachel (2002). The Effect of Religious Coping on Caregiving Appraisals of Mothers of Adults with Developmental Disabilities. *The Gerontologist*, Vol. 42, No. 1, p.82-91.
- Miley, Karla Krogsrud; O'Melia, Michael W. and DuBois, Brenda L. (2004). *Generalist Social Work Practice: An Empowering Approach*. Boston: Allyn and Bacon.
- Moses, Ken (1987). The Impact of Childhood Disability: The Parent’s Struggle. *WAYS Magazine*, Spring, Evanston, IL., <http://www.pediatricservices.com/prof/prof-15.htm>
- Neff, Blake J.; Rateliff, Donald (1993). Handbook of Family Religious Education. *Religious Education Pr*, Alabama, ISBN-13: 978-0891350958
- Oelvin, Patricia Logan (1995). Teaching Reading to Children with Down Syndrome a Guide for Parents and Teachers. *Woodbine House Inc.*, U.S.A.
- Özbesler, Cengiz (2008). Engelli Bireylerin Sosyal Sorunları. *Engelli Dostu Belediye Sempozyumu*, Ankara, s. 25-31.
- Özer, Bilge (2005). *Yaşamın Diğer Penceresi*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Özşenol, Fuat; Işıkan, Vedat ve Ünay, Bülent ve Aydın, Halil İbrahim ve Akın, Rıdvan ve Gökçay, Erdal (2003). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Aile İşlevlerinin Değerlendirilmesi. *Gülhane Tıp Dergisi*, 45, S.2, s. 156 -164. Parkers, Colin Murray (1998). *Breavement Studies of Grief in Adult Life*. Third Edition. New York: Penguin Books.
- Parkes, Colin Murray (1998). *Breavement :Studies of Grief in Adult Life*. Third Edition, New York: Penguin Books, ISBN-13: 978-1583911273
- Paula, J. Clayton (1990). Bereavement and Depression. *Journal of Clinical Psychology*, 51(7), p.34-38.
- Paulson, Katie (2015). The 6 Stages of Grief I Experienced as a Special Needs Mom. <https://themighty.com/2015/07/6-stages-of-grief-as-a-special-needs-mom/>
- Dennis, Saleebey (1996). The strengths perspective in social work practice: extensions and cautions. *Social Work*, (41)3, p. 296-306.
- Dennis, Saleebey (2001). The strengths perspective in social work practice. 3rd ed. Boston: Allyn and Bacon.
- Sayar, Kemal (2015). İmkanlar ve Tuzaklar. *Psikoloji Öğrencileri Araştırma ve Eğitim Topuluğu PSİART Psikoloji Buluşmaları*. Üsküdar Bağlarbaşı Kongre ve Kültür Merkezi.
- Sherman, Barry R.; Cocozza, Joseph J. (1984). Stress in Families of The Developmentally Disabled: A Literature Review of Factors Affection the Decision to Seek Out-of Home Placements. *Family Relations*, 33, p. 95-103.
- Patton, Sally(2004). *Welcoming Children with Special Needs A Guidebook For Faith Communities*. Boston: Unitarian Universalist Association.
- Şanlı, Esat; Balcı Çelik, Seher (2015). Grup Rehberliğinin Engelli Çocuk Sahibi Annelerin İyimsellik Düzeyini Artırmaya Etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* C.8, S.41, s. 841-849.
- Şengül, Sevgi; Baykan, Hayriye (2013). Zihinsel Engelli Çocukların Annelerinde Depresyon, Anksiyete ve Stresle Başa Çıkma Tutumları. *Kocatepe Tıp Dergisi*, C:14, No:1, s.30-39.
- Şentürk, Meltem; Saraçoğlu, Gamze Varol (2013). Eğitilebilir Zihinsel, Bedensel Engelli Çocuğu Olan Annelerle Sağlıklı Çocuğa Sahip Annelerin Aileden Algıladıkları Sosyal Destek ve Depresyon Düzeylerinin Karşılaştırılması. *Uluslararası Temel ve Klinik Tıp Dergisi*, C.1, S.1, s.40-49.
- TDV DIA, Fitne Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, s. 156-159. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c13/c130084.pdf>
- Telef, Bülent Baki (2013). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Öz-yeterliklerinin ve Psikolojik Belirtilerinin İncelenmesi. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 15-S.1. s. 33-49.
- Uğuz, Şükrü; Toros, Fevziye ve Yazgan İnanç, Banu ve Çolakradioğlu Oğuzhan (2004). Zihinsel ve/veya Bedensel Engelli Çocukların Annelerinin Anksiyete, Depresyon ve Stres Düzeylerinin Belirlenmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 7, s. 42-47.
- Uludağ, Süleyman (2008). TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 35.
- Vural Batık, Meryem (2012). Psikolojik Destek Programının Zihinsel Yetersizliği Olan Çocukların Ailelerinin Umutsuzluk ve İyimsellik Düzeylerine Etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31, s.64-87.
- Yalom, İrvin D. (2010). *Nietzsche Ağladığında*. (Çev.: Aysun Babacan), İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Yektaa, Mohsen Shokoohi; Bonaba, Bagher Ghobary and Malayeri, Samaneh Alimohammadi and Zamanic, Nayereh and Pourkarimi, Javad (2015). The relationship between anger and coping strategies of mothers of children with special needs. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 6th World conference on Psychology Counseling and Guidance, 14-16 May, p.140-144.
- Yıldırım, Arzu; Hacıhasanoğlu Aşilar, Rabia ve Karakurt Papatya (2012). Engelli Çocukların Annelerinin Ruhsal Durumlarının Belirlenmesi. *İ.Ü.F.N. Hem. Dergisi*, C. 20, S.3, s. 200-209. ISSN 1304-4869

Yıldırım, Ferda; Conk, Zeynep (2005). Zihinsel Yetersizliği Olan Çocuğa Sahip Anne/Babaların Stresle Başa Çıkma Tarzlarına ve Depresyon Düzeylerine Planlı Eđitimin Etkisi. *C.Ü. Hemřirelik Yüksekokulu Dergisi*, 9, s. 1-10.
Zaumseil, M.; Schwarz, S. and von Vacano, M., Sullivan, G.B., Prawitasari-Hadiyono, J.E. (Eds.)2014. *Cultural Psychology of Coping with Disasters The Case of an Earthquake in Java, Indonesia*. Springer Books.